

pa škandalov bojim. Zato sem najel človeka, da je včasih pogledal za njo, kaj uganja. Saj veste, med ljudmi se vse lahko pripeti. Poglavitno je, da moreš za časa kaj ukreniti. Pa je danes pozvonil telefon in sem prišel.

Kirn: Odločno odklanjam namigavanje o škandalih.

Svetina: Nič ne rečem! Povedal sem vam že, da nič ne vem. Samo previden sem. Vas pa sploh ne poznam. Sicer je pa tale najin pomenek brez prave soli. Svoje sem opravil, kar naravnost in brez namigavanja. O drugih zadevah, kot je na primer spodobnost in tako dalje, o tem premišljuje pa vi, če se vam zdi potrebno.

Kirn: Tudi jaz ne vem, kdo mi vsiljuje te v papir zavite pridige.

Svetina: Oh, jaz! Jaz sem Ivan Svetina.

Kirn: Svetina? To srečanje sem si drugače predstavljal.

Svetina: Kakšno srečanje?

Kirn: Moje ime je doktor Bruno Kirn.

Svetina: Kirn? Glejte, glejte! Doktor Kirn!

(Zavesa.)

FRAGMENT O FERDU KOZAKU

Bojan Štih

Desetletja, v katerih je Ferdo Kozak deloval kot pisatelj, dramatik, publicist, urednik in javni delavec, so danes kljub svoji majhni zgodovinski in časovni odmaknjenosti še razmeroma malo raziskana in tudi nezadovoljivo kritično razčlenjena. Kulturno in literarno dogajanje in snovanje med dvema vojnama sta za zdaj veliko globlje in impresivneje zapisana v spominu in ustnem izročilu samih protagonistov kot pa v literarnozgodovinskih, estetskih in idejnih analizah tega časa. Maloštevilni orisi, ki z njimi razpolagamo, so se neredko izognili glavnim kulturnopolitičnim in umetnostnim problemom te dobe ali pa so zaradi praktičnih in celo trenutnih, dnevnih ozirov in pogledov te probleme le površno obdelali. Ena izmed poglavitnih nalog našega časa je, da si do teh problemov čimprej izoblikujemo skrbno pretehtan in tudi pravičen kritični odnos. Zakaj načelna razjasnitev glavnih posebnosti in značilnosti razvoja naše literature in kulture po prvi svetovni vojni nam bo pomagala točneje in pravičneje odgovoriti na razna vprašanja, ki jih zastavlja razvoj naše literature po osvoboditvi. Z analizo in vrednotenjem dela posameznih ustvarjalnih oseb-

nosti po letu 1918, katerih pomen in vpliv sta trajna tako v naši umetnosti kakor tudi v našem kulturnem in javnem življenju, utegne sodobna znanstvena in kritična misel postaviti tudi trdno preizkušene opornike za novo, pogumnejšo, predvsem pa našemu, modernemu času primernejšo in ustrežnejšo razvojno analizo slovenske literature.

Med uglednimi ustvarjalnimi duhovi naše literature po moderni, katerih delo doslej še ni bilo opisano ali pa je bilo ocenjeno le mimogrede, moramo imenovati tudi Ferda Kozaka. Bil je zgledni sin tistega časa, v katerem so nam zoreli možje s široko humanistično izobrazbo, z občutkom za moralne probleme svoje dobe in z globoko zavestjo o evropski kulturni pripadnosti svojega ljudstva. Vzgojen v duhu klasičnih idejnih in estetskih vodil in načel literarne vede je dopolnil svoja obzorja s študijem zapadnoevropskih in slovanskih literarnih tokov in idejnih stremljenj, kakor tudi s številnimi potovanji, na katerih so ga v prvi vrsti zanimali duhovni, kulturni in zgodovinski problemi, pa tudi нравno, socialno in politično stanje posameznih dežel. Že v študentskih letih se je razodel Kozakov kritični odnos do časa in razmer, v katerih je živel kot sin malega naroda in kot občan malega mesta. V letih med prvo svetovno vojno, zlasti pa po njej, se je pisateljev mladostni nonkonformizem izoblikoval v trdneje in določneje izražen in s humanistično pravičnostjo oplemeniten politični nazor. Razumljivo je, da so bila etična načela in moralna vprašanja v ospredju Kozakove državljanske, nacionalne in kulturne zavesti. Poglavitno vprašanje, s katerim se je pisatelj ukvarjal, je bilo vprašanje odnosa slovenskega človeka, zlasti pa razumnika do politične, socialne in kulturne usode svojega naroda. Ferdo Kozak resda ni bil politik v tradicionalnem in docela praktičnem pomenu te besede, a kadar je posegel v politični metež, je to vedno storil v zvezi s perečimi kulturnimi, idejnimi in moralnimi problemi. Publicistični prispevki, posredno pa tudi pisateljevo literarno delo, pričajo, kako tenkovesten razsodnik in hkrati tudi odločen kritik razmer svojega časa je bil. Zato se tudi v odločilnih trenutkih ni obotavljal postati aktivni bojevnik in tako prispevati svoj delež za zmago družbeno naprednih teženj v življenju naroda, ki mu je pripadal.

Kot mladeniča ga je zajelo in potegnilo vase radikalno narodno-revolucionarno gibanje tedanje mladine, Preporod, predvsem zato, ker je to gibanje iskalo Slovencem bodočo državno in politično pot zunaj prijema tradicionalnih avstroogrskih klešč. Ta protihabsburški odnos Ferda Kozaka se je po zlomu stare monarhije spremenil v odločno kritiko nemškutarstva in provincialne ponižnosti pred bleščečim vele-mestnim okvirom Dunaja. V tej kritiki moramo videti eno izmed po-

glavitnih osnov Kozakovih kulturnopolitičnih zamisli in načrtov, kako doseči duhovno in politično osamosvojitve Slovencev. V času, ko je študiral na praški univerzi, je na oblikovanje njegove miselnosti izredno močno vplivala Masarykova filozofija. Po prvi generaciji slovenskih masarykovcev, ki so delovali v okviru Naših zapiskov in kasneje evoluirali do strankarske pripadnosti k predvojni slovenski socialni demokraciji, pripada Ferdo Kozak tako rekoč drugemu krogu med slovenskimi razumniki, ki se je zgledoval in ki je razmišljal ob filozofskih in političnih načelih nestorja čeških politikov, Masaryka. V tem ne smemo videti nič nenavadnega, saj je Masarykov zgodovinski in idejni pojav moral nujno opozoriti nase treznega, poštenega in kritično mislečega slovenskega intelektualca, ki v domači politični tradiciji in praksi obeh meščanskih taborov nikakor ni mogel odkriti kakih globljih smotrov in načel. V člankih se je Ferdo Kozak marsikdaj skliceval na Masaryka in slednjemu je ob smrti objavil tudi nekrolog v *Sodobnosti* (1937). Ta odnos pač ni treba razumeti kot masarykovstvo v črki in zato tudi ne velja zamolčati to potezo v Kozakovi miselnosti v določenem obdobju. Blizu bomo resnici, če trdimo, da je v Kozakovem masarykovstvu treba v prvi vrsti videti izraz pisateljevega prepričanja, da tudi praktična politika ne more obstajati brez globljih moralnih temeljev, če noče klavrno zaključiti svoje poti v kompromisih ali celo v nasilju. To Kozakovo prepričanje se je kajpa izoblikovalo na podlagi kritičnega razbora uradne praktične politike na Slovenskem, ki se je že desetletja izgubljala v neprincipialnih medsebojnih sporih in kupčijah, prepuščajoč nacionalno in politično usodo Slovencev bolj ali manj le igri naključja.

Toda Kozakov idejnopolitični razvoj se ni zaustavil pri Masarykovem pojmovanju svobode in demokracije v družbi in državi. Že od začetka tridesetih let, zlasti pa od časa, ko je dozorela kriza Ljubljanskega Zvona, dobiva Kozakov politični nazor nove, v družbenem pogledu vsekakor aktivnejše poteze. Duhovna in idejna diferenciacija, ki se je izvršila med slovensko inteligenco v tridesetih letih, se pravi v pogojih šestojanuarske diktature, kasneje pa v zvezi s špansko revolucijo in vedno večjo vojno in fašistično nevarnostjo, je vsekakor izredno važen pojav v naši preteklosti, ki z idejnogodovinskega stališča še ni dokončno osvetljen. Evropska razgledanost, občutek duhovne in kulturne pripadnosti Evropi in njenim pozitivnim tradicijam, družbeno napredni kozmopolitizem in pa kritični odnos do slovenskega nacionalnega vprašanja, ki je bilo — kot vemo — le vrhnja podoba socialnega vprašanja, so bila v času čedalje bolj ostrih socialnih, gospodarskih in političnih nasprotij tista tvorna gibalna, ki so vplivala

na premik velikega dela slovenske inteligence iz tesnih poklicnih okvirov na torišče družbenih in moralnopolitičnih problemov. To splošno težnjo in usmeritev je Ferdo Kozak opisal v članku Svoboda (Sodobnost 1957) z besedami: »Vsa zgodovina modernega Evropca je borba za svobodno izpoved resnice in za osvobojenje vsakokratnih nosilcev razvoja. Z drugo besedo, to je njegov neumrljivi aktivizem, ki gine od gnusa, kadar začuti močvirje zastoja, in ki je prav zaradi te volje po čistosti in zdravju bil sposoben, žrtvovati danes osebnost na račun celote, jutri celoto na račun osebnosti. Vsa zgodovina modernega Evropca je ena sama strastna potrditev življenja, zato sije nad dialektiko njegove rasti ves čas eno samo sonce: svoboda. Ta vzor se ne dá pokopati. Bučne parade so le posmrtnice nad grobom njegove časne, iz drugačnih pogojev v življenje obujene podobe, ne pa nad vzorom samim.«

V tej duhovni in idejni rasti slovenske inteligence kljub nekaterim nejasnostim ne smemo videti nekritičnega, nezavednega in v bistvu donkihotskega izpovedovanja abstraktnih humanističnih in demokratičnih načel. Čeprav so se le počasi in ne brez bolečin in omahovanja družili različni idejni tokovi v en sam protivojni in protifašistični tok, se je v tej preorientaciji izrazila zavest o zgodovinski nujnosti in neizbežnosti globokih in temeljitih družbenih preosnov vsega našega življenja. In če je Ferdo Kozak v svojih razmišljanjih o slovenskih zadevah vztrajal pri moralnih vprašanjih, je s tem samo izpovedal svoje prepričanje, da ni ekonomske preosnove družbenega življenja brez moralne, ki pa ni nič manj, če ne celo pomembnejša od prve. V drugo je tako začela zoreti in se oblikovati med napredno in demokratično inteligenco socialistična misel, zdaj seveda na znatno višji idejni in politični stopnji, kakor pa je bilo to v času, ko so Prepeluh, Lončar, Dermota in Tuma pomagali utreti pot socialistični teoretični misli in praktični dejavnosti na Slovenskem. V tem novem procesu duhovne prebuje so prišli do popolnega izraza nazori in stališča Ivana Cankarja, ki mu v razvoju socialistične misli na Slovenskem nedvomno pripada mesto najbolj daljnovidnega misleca in pogumnega kritika. Ni si torej težko razložiti, zakaj sredi tridesetih let sovpade ta prebuja z ostrim polemičnim bojem za pravo umetniško in idejno podobo Ivana Cankarja. Kdor ima živ in iskren občutek za moralne probleme tistega časa, kdor je sposoben opaziti in prepoznati pravo bistvo, ki se skriva za zunanjo podobo velikih in odločilnih premikov v nacionalnem in socialnem življenju občestva, bo mogel pravično izluščiti miselno in idejno jedro Kozakovih člankov, zapiskov in uvodnikov, zlasti tistih iz obdobja predvojnega Sodobnosti. Le tako bo namreč lahko

poiskal prave izvire pisateljevega miselnega in čustvenega sveta. Prav moralni credo, ki ga je pisatelj večkrat tako nazorno izpovedal in z njim izrazil svoje, pa tudi splošno razpoloženje dobršnega dela slovenske inteligence, je postal tista trdna vez, ki je združila demokratičnega in protifašistično usmerjenega izobraženca s političnimi in socialnimi interesi ljudstva. Zato leto 1941 ni našlo slovenskega razumnika, kakršen je bil Ferdo Kozak, nepripravljenega. Že v prvih dneh osvobodilnega boja se je vključil v Osvobodilno fronto in se posvetil organiziranju odpora s pisano besedo in s praktično dejavnostjo. Tako je Ferdo Kozak kot mnogi drugi s svojim osebnim primerom postavil zgled družbeno aktivnega razumnika in umetnika, ki se z vsem srcem in čustvom udeležuje nacionalnih in socialnih bojov množic. Toda v tem tragičnem in velikem času je ohranil nedotaknjeno svoje duhovno in pisateljsko bistvo. Malodane vsa Kozakova dela, ki so nastala kot odmev na vojna leta, v katerih se je izrazil tolikšno radikalno nasprotje naravnemu človeškemu razmišljanju, čustvovanju in kritičnemu preverjanju realnih življenjskih pojavov in življenjskih silnic, razodevajo napor, kako ohraniti nedotaknjeno notranjo duhovno svobodo in pisateljsko zbranost. Tu mislim predvsem na zbirko vojnih spominov in doživljajev Popotoval sem v domovino in na tisti del člankov in govorov, ki so nastali po letu 1941. Idejnopolični razvoj Ferda Kozaka nikakor ni primer samodejnega podrejanja splošnim težnjam v družbenem dogajanju na Slovenskem, marveč je v prvi vrsti izraz osebne politične opredelitve, ki jo je določilo življenjsko izkustvo in pa vestno raziskovanje idejnih, moralnih in nacionalnih problemov. Taka skladnost duhovnih raziskav in odločitev in pa objektivnih zgodovinskih teženj je v svojem nravnem bistvu seveda dragoceno in za prihodnost tudi pomembno izročilo, ki ga nikdar ne more zamenjati deklarativna pripadnost zmagujočim težnjam v družbenem življenju. Šele nadrobnejši pregled avtorjevih izhodišč in načel bo pokazal, kako raznovrstnih vprašanj se je loteval Ferdo Kozak in kako je izpovedoval in utemeljeval svoje nazore, ki jih smemo vpisati med svetla dejanja naše publicistike med dvema vojnoma. Moralno bistvo in notranja pravičnost Kozakovih nazorov sta ostala nedotaknjena kljub temu, da so novi časi in nova spoznanja kdaj pa kdaj razveljavili to ali ono pisateljevo misel.

Prav tako značilen pa je bil odnos Ferda Kozaka do slovenskega nacionalnega vprašanja tako v kulturnem kakor tudi v političnem pogledu. Globoka čustvena navezanost na narod, ki mu je pripadal, ni nikdar bila podlaga kakršni koli netolerantnosti in nekritičnosti. Na probleme svojega naroda je Ferdo Kozak gledal s širokih vidikov,

ki so bili zanikanje sleherne provincialne ozkosrčnosti. »Nič ne pomaga — mi smo z vsemi svojimi tradicijami, z vsemi blestečimi zgledi in sadovi duha, s svojim okusom in pojmovanjem vrednot — Evropa. Kajti tisoč let življenja se ne da izruvat iz tal, kjer je raslo. Polni smo istih bolečin in bolezni kakor Evropa, pa tudi iste, v krvi očiščene vere v prerojenje tega aktivnega, s strahovito eksplozivnostjo duha natrpanega koščka zemlje. Evropa kot ideja pa pomeni svobodo odgovornega duha, širino in sprostrtost. Zlasti svobodo, ki se ni nikdar prevesila v anarhijo, pač pa je bila zmeraj nositeljica velikih resnic, ki so preobrazale svet. Zato je danes absurden vsak poskus, postaviti okrog Trubarjeve, Prešernove, Levstikove, Cankarjeve in Župančičeve zemlje plotove in potrgati vezi občečloveškega bratstva, ki so jo v dolgih letih razvoja stkale iste preizkušnje, isto trpljenje in ista spoznanja. V Evropi duha ne more biti govora o tujih otrocih.« Kozakovo razmišljanje se je — kot vidimo — navezovalo na znamenite Cankarjeve nazore o slovenski duhovni, politični in jezikovni samobitnosti. Kot publicist je bil Ferdo Kozak ognjevit branilec slovenskih kulturnih in jezikovnih vrednot, zlasti v času, ko je vzel ideologija jugoslovanskega unitarizma in se je izvajala tudi tovrstna politična praksa. Ta obramba slovenstva je rdeča nit v Kozakovem publicističnem delu. Ferdo Kozak je to obrambo kulturne in jezikovne samostojnosti povezoval tudi s socialnimi problemi slovenskih delovnih slojev. Le tako moremo razumeti, zakaj je svojo kulturno dejavnost zvezal s politično in zakaj je bil prepričan, da ni mogoče rešiti slovenskega nacionalnega vprašanja, ne da bi bile izvršene tiste družbene reforme, ki so kasneje postale programska osnova osvobodilnega boja. Zato je nadrobnejši pregled Kozakovega odnosa do slovenskega nacionalnega vprašanja zelo važen za razumevanje in pravilno vrednotenje Kozakovih kulturnopolitičnih načel, saj je v območju tega vprašanja mogoče v najbolj določni obliki opazovati razvoj pisateljevih političnih zamisli.

Literarni portret Ferda Kozaka sodi nedvomno med reprezentativne portrete naše literature med dvema vojnama. Čeprav se Kozakova literarna ustvarjalnost in nadarjenost zaradi mnogih objektivnih in subjektivnih razlogov in ovir nista mogli razživet v vsem obsegu, je pisatelj opravil kot dramatik in kot prozaik delo, ki razodeva njegovo samosvojo umetniško osebnost. Po vrstah obsega Kozakovo literarno delo pesem, novelo, dramo, potopis, kritiko in prevod. Zasnoval je tudi roman z naslovom *Vojna*, iz katerega je objavil odlomek v dveh variantah (*Ljubljanski Zvon* 1932 in *Sodobnost* 1935). Ferdo Kozak ni bil eruptivna umetniška narava. Njegovo delo nosi pečat počasnega, za-

držanega in avtokritično preišljenega in pretehtanega ustvarjanja in oblikovanja snovi. Analiza Kozakovega ustvarjalnega načina nam pove, da je vsak avtorjev snovni ali motivni navdih moral prestati težavno in počasno miselno in idejno analizo, preden se je v pisateljevi umetniški zavesti fabulativno zaokrožil in dozorel. V pisateljevih delih je le malo primerov, ki potrde, da se je umetniška zamisel nemudoma in neovirano sprostila in zaživela v dokončni literarni obliki in se tako izognila dolgotrajnemu zorenju v avtorjevi meditativni notranjosti. Literarno nadarjeni razmišljevalec in neposredni, čisti umetniški oblikovalec sta se borila med seboj za primat že od samih začetkov Kozakove literarne poti. Od vsakokratnega izida tega boja je bil v veliki meri odvisen nadaljnji razvoj avtorja. Le v območju teh problemov moramo iskati pojasnilo, zakaj Kozakova literarna sla ni mogla premostiti ovir in se na široko razmahniti. Mimo tega pa je bila v določenem smislu objektivna zavira tudi še raznovrstnost Kozakovega literarnega interesa. Le zaradi te raznovrstnosti se ni oklenil tiste zvrsti, ki je bila najbližja njegovi umetniški naravi, a to je bila prav gotovo dramatika. V poeziji, ki po obsegu resda ni skromna, Ferdo Kozak razen kultiviranega izraza in čustvene prizadetosti ni razodel potez čistega in samosvojega lirika. A močne meditativne in kontemplativne črte pisateljeve narave so vsej njegovi prozi vtisnile značaj osebne izpovedi, zaradi česar ta proza ni težila k širšim fabulističnim zasnovam. Z meditacijo zastrta proza je značilni videz Kozakovega pripovedništva. Ne bomo se oddaljili od resnice, če zapišemo, da Ferda Kozaka čista fabulistika niti ni vabila, niti ga ni zanimala.

Kozakova proza se zaradi nekaterih stilnih, idejnih in tematskih značilnosti v nemajhni meri loči od glavnega toka naše literature med dvema vojnoma in seveda tudi od literature po letu 1945. Izrazito poudarjene neepske poteze v Kozakovi prozi avtorjevim novelam odzamejo v literarni teoriji potrjene karakteristike te zvrsti. Toda ta zunanja fabulativna in oblikovna pomanjkljivost Kozakovih novel je nadomeščena z izrazito pisateljevo sposobnostjo, kako in s kakšnimi izraznimi sredstvi odkriti in osvetliti notranjo podobo dogodka, značaja ali določene življenjske situacije. V Kozakovi prozi iz predvojnih časov se na svojstven način družijo in prepletajo stilni in idejni elementi ekspresionizma in intelektualnega razčlenjevanja. V povojnih letih, zlasti v zbirki Popotoval sem v domovino, pa je prevladal stil osebne in splošne duhovne kronike vojnega časa, medtem ko se je pripoved izoblikovala v mirno opisnost, miselno razgibanost in poglobljenost. Kozakova pripoved je obrnjena navznoter, k odkrivanju prave mo-

ralne podobe življenjskih prvin in gibal. Ta moralnokritična poteza je dragocena umetniška kvaliteta Kozakovega pripovedništva. In prav zaradi nje smemo uvrstiti Kozakove novele na zelo vidno mesto v naši medvojni literaturi. Tovrstni značaj Kozakove proze je tem važnejši, ker slovenska literatura že dolgo vrsto let utrujajoče omahuje med tradicionalnim in v tematskem pogledu idejno zelo ozkosrčnim realizmom kmečke povesti in pa moderno prozo, v kateri pravna kritika, psihološka predirnost in moderni svetovljanski intelektualizem prevzemajo nase vodilno vlogo. Te tri značilnosti so vsajene v samo osrčje Kozakove proze in ji dajejo vseskozi moderen značaj.

Kozakova proza poteka iz dveh glavnih tematskih izvirov: iz vojnega in iz mestnega. Pisatelj, na čigar življenje se je dvakrat — prvič v mladostnih letih in drugič v zreli moški dobi — zrušila nesmiselnost vojne, je svoja vojna doživetja strnil v dve deli. To sta: Iz zapiskov neznanega vojaka in Popotoval sem v domovino. Vojni motiv pa je Kozak mimo tega vpletel še v vrsto drugih literarnih del. In ko je leta 1954 svoji zbirki novel dal naslov *Od vojne do vojne*, je s tem nazorno opredelil dobo, ki je ta zbirka iz nje črpala svojo snov. Kot sin mesta in stare mestne rodbine je Ferdo Kozak v naši literaturi eden izmed redkih opisovalcev meščanskega življenjskega prostora in njegovih tipičnih moralnih vsebin in vrtnicev. Pred očmi pisatelja je trudoma nastajala moderna mestna civilizacija, nastajal in oblikoval se je meščanski sloj, a hkrati že zapadal v idejni in pravni razkroj. Zato je pisatelj iz razumljivih razlogov posegel prav po teh motivih. Njegovo prozo odlikuje lep in čist jezik, zaradi izbrušenega in skrbno izbranega sloga sodi Ferdo Kozak med kultivirane besedne umetnike v naši literaturi.

Kozakov literarni debut je bil dramski tekst, in sicer Komedija, ki je bila uprizorjena že leta 1912, ko je bilo pisatelju komaj sedemnajst let. Še istega leta je bila uprizorjena njegova enodejanka *O polnoči*. Po tem prvem nastopu ni Kozak dolgo vrsto let napisal nobenega dramskega dela, čeprav je bila njegova življenjska pot kmalu po prvi svetovni vojni spet za nekaj časa povezana z gledališčem. Šele v tridesetih letih se začne obdobje zrelih dramskih stvaritev. Profesor Klepec, komedija v štirih dejanjih, in *Vida Grantova*, drama v štirih dejanjih, sta edini dramski deli iz zrele življenjske dobe, ki sta bili uprizorjeni, in sicer prva v sezoni 1939/40, a druga leto dni kasneje. Več njegovih iger pa je obležalo v miznici, kakor je avtor izjavil v razgovoru ob uprizoritvi Profesora Klepeca. Med temi je treba vsekakor omeniti satiro *Kralj Matjaž*, veselo slovensko zgodbo v treh dejanjih, iz katere je objavil leta 1938 prvo dejanje v *Sodobnosti* in

pa nedokončano dramo z naslovom Punčka, katere uprizoritev je napovedana v letošnji gledališki sezoni.

S Profesorjem Klepcem in Vido Grantovo je Kozak ustvaril dva zrela primera sodobne meščanske drame. Ta snovna značilnost njegovih iger je zelo važna, saj izvirna slovenska dramatika ni kdo ve kako bogata z odrskimi deli, ki bi upodabljala nravi in življenje meščana. Po skromnih začetkih domače meščanske drame s Smoletovim Varhom in z Jurčič-Kersnikovo veseloigro Berite Novice, je bila šele Vošnjakova drama Doktor Dragan prvi izrazitejši primer meščanske drame v naši literaturi. Mimo Cankarjeve drame Za narodov blagor, ki še danes velja za naš najvišji umetniški dosežek v meščanski drami, moramo omeniti še Kraigherjevo Školjko. In če navedemo še Leskovčevjo Kraljičino Haris, Kreftove Kreature, Kranjčevo dramo Direktor Čampa, Brnčičevo Med štirimi stenami in z nekaterimi pridržki tudi Grumovo igro Dogodek v mestu Gogi, je naš pregled več ali manj pri kraju. V luči tega pregleda pa dobiva Kozakovo dramsko delo obsežnejši in globlji pomen, kot pa so mu ga ustvarile dosedanje odrske uprizoritve. V izjavi za Gledališki list ob prvi uprizoritvi Profesorja Klepca je Kozak dejal: »Kajti prav teater je lahko prva opora vsega novega in je morda to tudi njegovo najbolj bistveno poslanstvo. Treba je le, da pisatelj poseže v živo gmoto resničnega življenja okrog sebe in pa — seveda — da srečno prestopa različne Grintavce, ki se mu na poti v javnost vale pod noge.« Ta Kozakova izjava je važna za razumevanje njegovega stika z gledališčem in z dramatiko. V gledališču je namreč pisatelj videl izredno dragoceno sredstvo javnega vplivanja, tribuno, s katere je mogoče uspešno izraziti sodobne literarne in duhovne težnje, hkrati pa mu je pripisoval zelo velik moralni pomen. Kozaka niso zanimali moderni in eksperimentalni problemi sodobnega gledališča in dramatike. V svojih igrach je v prvi vrsti želel v duhu klasične dramske tradicije naslikati kritično podobo svojega časa in razmer. Zato je povsem upravičeno ob premieri Profesorja Klepca zapisal Josip Vidmar: »Manjka nam del, ki bi kazala v ogledalu podobo slovenskega razumnika, da bi se videl in spoznaval v njem in si z njegovo pomočjo iskal prave poti. Kozak se je s svojo komedijo približal tej veliki nalogi, načel jo je.« V Vidi Grantovi se je še jasneje in umetniško globlje izrazila Kozakova težnja, nadaljevati z delom, ki ga je začel v drami Profesor Klepec. Šele po uprizoritvi Punčke in — upajmo — tudi Kralja Matjaža pa bo mogoče zapisati dokončno sodbo o Kozakovih dramskih delih, ki so izpolnila veliko vrzel v sodobni slovenski dramatiki.

Čeprav je Ferdo Kozak razpolagal s precejšnjim kritičnim darom in poslušom za notranjevsebinske in oblikovne vrednosti umetniške besede, se v javnosti ni uveljavljal kot kritik in razsodnik literature svojega časa. Redki kritični prispevki, ki jih je objavil, kljub temu nazorno kažejo pisateljev literarnokritični profil in okus. Iz njih je mogoče razbrati, kaj je pričakoval in kaj zahteval od literature. Pač pa je svojo literarnokritično usposobljenost — morda najbolj plodno — razodel v uredniškem mentorstvu, zlasti v predvojni Sodobnosti. Nekaj vidnih slovenskih pisateljskih imen, naj omenimo samo Prežihovega Voranca, Miška Kranjca in Cirila Kosmača, je neločljivo povezanih z literarnokritičnimi nasveti Ferda Kozaka. Ti naporji za uredniško mizo, čeprav največkrat za širšo kulturno javnost nevidni, nam kažejo pisatelja kot urednika — oblikovalca revialne periodike in literarnega dogajanja. V tem pogledu je Ferdo Kozak v mejah stvarnih možnosti nadaljeval uredniško tradicijo, kakršno poznamo iz naše literarne preteklosti.

Literarno in publicistično delo, ki ga je zapustil Ferdo Kozak, predstavlja pisatelja kot človeka, ki je v soglasju s svojim talentom, ustvarjalno močjo in nravnostjo svojega življenjskega občutja sodeloval v bistvenih vprašanjih slovenske kulture in umetnosti v preteklih štirih desetletjih. Tudi v osebnosti Ferda Kozaka se je izrazila značilna črta, ki jo lahko ugotovimo v fiziognomiji mnogih naših umetnikov in kulturnih delavcev. Gre namreč za pojav, ki ga smemo opisati kot razdeljenost oziroma razklanost ustvarjalne moči posameznika med umetniško dejavnostjo in pa dolžnostmi, ki izvirajo iz kulturnopolitičnih potreb in problemov malega naroda, krkršen je naš. Ta posebnost v življenju in delovanju mnogih naših pisateljev in kulturnih delavcev ni od včeraj, marveč jo lahko opazujemo v različnih oblikah in v različni intenzivnosti tudi v prejšnjih stoletjih. Morebiti ni odveč, če poudarimo tudi na tem mestu, da bi bil pravkar omenjeni pojav vreden posebne znanstvene raziskave. Ta bi namreč šele v pravi luči pokazala, koliko je zaradi ustvarjalčeve razdvojenosti med umetniško slo in kulturnimi dolžnostmi izgubila slovenska besedna umetnost in koliko je s tem pridobila naša kulturnopolitična misel in praktična dejavnost.

Življenje Ferda Kozaka od dni, ko se je kot mladenič pridružil narodnorevolucionarnemu Preporodu, pa vse do prezgodnje smrti izrazito niha med dvema divergentnima poloma: med umetniško ustvarjalnim in kulturno dejavnim. Kakor pri nekaterih pisateljevih vrstnikih, tako je bilo tudi pri Ferdu Kozaku to nihanje v škodo njegovega umetniškega izpovedovanja in oblikovanja. Iz kulturnopolitične de-

javnosti Ferda Kozaka moramo mimo poklicnega profesorskega dela omeniti predvsem urednikovanje pri Sodobnosti, vojna leta, ki so pahnila pisatelja zaradi politične aktivnosti v osvobodilnem boju v zapor, dejavnost v južni Italiji in na osvobojenem ozemlju, a po osvoboditvi opravljanje vrste uglednih državnih in političnih funkcij. Mnogostranska in dolgoletna kulturnopolitična dejavnost je ovirala in krhala pisateljev ustvarjalni zanos in večkrat prisilila njegovo pero k mirovanju. Če se Ferdo Kozak ni v večjem obsegu udeleževal kot dramatik, pripovednik in esejist, moramo videti v tem predvsem posledico obveznosti, ki jih je moral izpolnjevati kot zaveden član svojega občestva in kot človek, ki je bil pripravljen deliti dobro in slabo s svojim ljudstvom. Le tako si zadovoljivo pojasnimo, zakaj so avtorjev čas, zlasti pa veselje in volja do umetniškega ustvarjanja prišli tolikokrat v stisko in se njegove namere niso mogle uresničiti v večjem obsegu. Ta misel ne poteka iz napačne domneve, s katero naj bi Ferdu Kozaku pripisovali večje literarne načrte in tudi večje zmogljivosti, kot pa jih je v resnici imel. Če pregledamo njegovo literarno delo, smemo namreč upravičeno sklepati, da bi bilo to delo v primernejših življenjskih pogojih in okoliščinah znatno večje in zato tudi toliko pomembnejše za našo sodobno literaturo. Opravljanje javnih funkcij, in teh v Kozakovem življenju res ni bilo malo, je izsrkalo marsikatero pisateljevo umetniško zamisel. Da je tako res, najdemo potrdilo v številnih fragmentih, v nedokončanih ali komaj spočetih delih in v vrsti rokopisnih zasnov, ki niso prešle mejá prvega ustvarjalnega vzgona. In ker je bil Ferdo Kozak po svoji notranji, duhovni usmerjenosti predvsem oblikovalec umetniške besede, moramo le obžalovati, da je njegovo življenje ugasnilo prezgodaj, še preden je njegov duh uspel uresničiti večji del načrtov, ki so bili najdražji in najbližji njegovemu intimnemu umetniškemu hotenju.